

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.04.099>
УДК 316.485.26:343.253(477.25)“1941/1943”

Тетяна ЗАБОЛОТНА

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця,
відділ військово-історичних досліджень,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
zabten@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-6300-8286>

СТРАТА ЧЕРЕЗ ПОВІШЕННЯ У СИСТЕМІ ТЕРОРУ НАЦИСТСЬКИХ ОКУПАНТІВ: КИЇВ 1941—1943 рр.

Мета — дослідити місце й роль такого виду смертної кари, як повішення, у системі нацистського терору під час окупації столиці УРСР. **Завдання** полягає у спробі проаналізувати генезу публічних покарань, практику застосування, встановити місця страт, соціальні категорії населення, які найчастіше ставали жертвами цього виду розправ, дослідити вплив публічних страт на психологічний стан киян. **Методологія**. Застосовано комплекс наукових методів: історико-порівняльного аналізу, проблемно-хронологічний і контент-аналіз документальних джерел. **Наукова новизна**. Здійснено одну з перших спроб аналізу використання окупантами публічних повішень у Києві як інструменту знищення місцевого населення. Розширено знання про систему нацистського терору на захоплених територіях та узагальнено інформацію про місця здійснення такого виду страт у столиці УРСР. **Висновки**. Доведено, що нацистська Німеччина почала застосовувати повішення як публічне покарання в окупованих українських містах, включаючи Київ, раніше, ніж на території самого Третього Райху. Київ став полігоном випробування найжорстокішої політики знищення цивільного населення й борців руху Опору. Нацисти використовували цей середньовічний спосіб позбавлення життя не лише щоб заподія-

Цитування: Заболотна Т. Страта через повішення у системі терору нацистських окупантів: Київ 1941—1943 рр. *Український історичний журнал*. 2025. № 4 (583). С. 99—118. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.04.099>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 4 (583)

ти приреченому якомога більше страждань, а й з метою залякування населення. Обрані жертви часто були представниками різних соціальних груп, що мало символізувати невідворотність покарання для будь-кого, хто не підкорявся новій владі. Публічність таких страт мала глибокий психологічний вплив на киян, викликаючи страх, розпач і водночас ненависть до окупантів.

Ключові слова: Київ, нацистська окупація, окупаційна політика, терор, публічна страта, повішення, шибениця, жертви, Друга світова війна.

Ще донедавна тема терору, репресій, знищення окупаційними військами цивільного населення належала до суто історичної царини. Проте останніми роками ця проблематика знову стала актуальною... Новітні загарбники — росіяни, ступивши на українську землю продемонстрували світу приклади тортур і нелюдського поводження з цивільним населенням, спонукавши дослідників порівнювати нацистські та рашистські злочинні практики. Не маючи змоги в рамках однієї статті охопити всю проблематику злодіянь проти людяності, розглянемо історичні витоки, політико-юридичне підґрунтя, практику застосування одного з видів публічної страти — повішення.

* * *

У радянський період словосполучення «київські шибениці» для багатьох мешканців столиці УРСР асоціювалося передусім із процесом 1946 р. над німецькими воєнними злочинцями¹, що широко висвітлювався в тогочасній пресі. Натомість про самі ці пристосування для мученицької страти² в період нацистської окупації широкому загалу відомо менше, незважаючи на те, що подібні сюжети згадувалися в різних публікаціях [3—6], зокрема й присвячених винищенню цивільного населення, військовополонених, а також у контексті аналізу повсякденного життя в Києві [7—11]. У цих розвідках публічні страти розглядалися як елемент буден-

¹ Київський процес 1946 р. («київський Нюрнберг») став одним із перших судових процесів над нацистськими воєнними злочинцями у СРСР після Другої світової війни. Кримінальну справу розглядав військовий трибунал Київського військового округу у відкритому судовому засіданні впродовж одинадцяти днів — із 17 по 28 січня. На лаві підсудних опинилися 15 високопоставлених представників німецької військової адміністрації, СС, СД, гестапо, жандармерії. Публічна страта засуджених відбулася 29 січня о 17 год. в Києві на площі М. Калініна (нині майдан Незалежності), де на тлі руїн Хрещатика встановили шибеницю. Близько 200 тис. глядачів заповнили саму площу та прилеглі вулиці. З одного боку, цей процес мав важливе символічне значення, демонструючи невідворотність покарання за воєнні злочини. Крім того, було задокументовано численні злодіяння, скоєні нацистами під час окупації. З іншого ж, радянська влада перетворила страту нацистів на своєрідне дійство, метою якого було створення ілюзії справедливого покарання. Серед іншого, в такий спосіб партійна верхівка прагнула перекласти відповідальність за всі людські втрати та руйнування на ворога (докл. див. [1—2]).

² Шибениці складалися зазвичай із двох вертикальних стовпів і поперечини, до якої кріпилися мотузки із зашморгом. Здавна використовувалися для виконання смертних вироків, а також як ефективний фактор залякування «ненадійного» чи вороже налаштованого населення, потенційних злочинців, реальних або уявних опонентів влади тощо.

ної реальності, що формував поведінку, страхи і стратегії виживання містян. Хоча шибениці згадувалися побіжно, автори характеризували їх як один із найбільш жорстоких засобів придушення волі до опору. Дослідження окупаційного режиму та злочинів нацистів не обмежуються Києвом. Приклади Миколаєва, Одеси, Харкова доповнюють картину застосування повішення у системі терору, контекстуалізують київський досвід у ширшому вимірі, виявляють відмінності в масштабах публічних страт у різних регіонах.

Сучасна західноєвропейська історіографія, досліджуючи масове насильство на окупованих нацистами «східних територіях», активно деконструє міф про «чистий вермахт». Ключові у цьому напрямі праці А. Кея [12] та Д. Поля [13], котрі вивчають роль різних німецьких формувань у злочинах, підтверджуючи активну їх участь у публічних стратах. А. Кей використовує широку аналітичну рамку, показуючи, що такі кари були одним із багатьох інструментів масового знищення, застосованих гітлерівцями проти різних груп жертв у рамках загальної нацистської стратегії винищувальної війни. Д. Поль своєю чергою заглиблюється у специфіку Східного фронту, детально документуючи участь армії в окупаційній політиці, включно з конкретними випадками публічних страт, тим самим розширюючи наше розуміння кола відповідальних за ці злодіяння. В контексті нашого дослідження праці згаданих фахівців демонструють, що публічні страти були не випадковими, а системними, свідомими та ідеологічно вмотивованими актами терору.

Особливе місце належить польській історіографії, адже страту на шибениці нацисти активно застосовували з другої половини 1943 р. в рамках боротьби з рухом Опору. За даними В. Бартошевського [14] й Р. Доманської [15] так було вбито щонайменше 1200 людей. Публічні повішення розглядаються не просто як окремі акти насильства, а як ключовий елемент нацистської репресивної політики, спрямованої на придушення спротиву, на повне підкорення польського суспільства. Загалом сучасне вивчення тематики терору проти цивільного населення характеризується міждисциплінарним підходом, транснаціональним контекстом, використанням мікроісторії і глибоким аналізом пам'яті. Це дозволяє не лише реконструювати події, але зрозуміти їх глибокий вплив на суспільство та на індивідуальний досвід.

Фіксація фактів публічних повішень, які влаштовували окупанти у захопленій столиці УРСР, зустрічається у спогадах очевидців, у періодиці, меншою мірою в архівних матеріалах офіційного походження [16—25]. Фахівець із німецьких документальних джерел часів Другої світової війни Б. Гоппе у відповідь на наш запит констатував відсутність у протоколах допитів службовців німецької поліції та членів СС будь-яких згадок про застосування такого виду смертної кари в Києві. Ця обставина виглядає дивною, оскільки нацисти зазвичай детально описували страти, до того ж щодо інших окупованих регіонів подібні свідчення збереглися [5].

Принагідно, хоч і поза темою дослідження, видається доречним зауважити, що практики привселюдного повішення, до яких активно вдавалися представники радянської влади в рамках боротьби з повстанським рухом у західних областях УРСР, на відміну від історії з київськими шибеницями за німецької окупації, ви-

світлено в історіографії достатньо повно [26—27]. Радянські та нацистські страти схожі між собою тим, що обидва режими прагнули унаочнити невідворотність цього жорстокого виду покарання для широкого загалу. Обов'язковою складовою було залякування через примусове масове споглядання езекуції.

Повертаючись до проблеми використання шибениць на окупованій території СРСР, не зайвим буде нагадати і про те, що в описах злочинів нацистів радянська пропаганда зазвичай фокусувалася на тиражуванні прикладів позбавлення життя «канонізованих» членів партійних і комсомольських організацій, як-от З. Космодем'янської, інших представників партизанського руху та підпілля. Окремі приклади такого виду страти в Києві також побіжно згадувалися в тогочасних нарративах [28]. Проте не охоплюючи всього широкого кола застосування цього виду покарання, адже, окрім відомого місця навпроти Бессарабського ринку, були інші, де знищували не лише учасників підпілля, а й рядових киян.

* * *

Вторгнення військ нацистської Німеччини у СРСР 22 червня 1941 р. ознаменувало початок реалізації жорстокої окупаційної політики. На відміну від захоплених західних країн, де нова влада намагалася підтримувати принаймні видимість законності, на «східних територіях» панувала ідеологія расової переваги й безжального підкорення «неповноцінних» слов'янських народів [29]. Ця ідеологія стала фундаментом для розгортання широкомасштабного терору та інструментом виправдання найжорстокіших нацистських злодіянь.

Система покарань і репресій включала масові арешти, ув'язнення в концтаборах та гетто, примусові роботи, конфіскацію майна, спалення сіл, знищення в «газвагенах»³. Масові й поодинокі «акції» — розстріли, повішення — відбувалися як у рамках організованих зусиль, за наказом вищого керівництва, так і в результаті спонтанних виявів насильства. Основні функції покладалися на спеціальні підрозділи СС (айнзатцгрупи, військові формування), поліцію. Вермахт також мав бути безпосередньо залучений до вбивств [31]. Згодом, уже по війні, багато армійських командирів намагалися применшити свою роль у знищенні цивільного населення, перекладаючи відповідальність на націонал-соціалістичну верхівку Третього Райху. Та деякі з них усе ж відкрито визнали свою причетність до цих злочинів. Наприклад, генерал-майор Е. фон Чаммер-унд-Остен зазначав, що німецькі офіцери усвідомлювали й підтримували політику нацистського режиму, спрямовану на завоювання «життєвого простору» та фізичне винищення населення, здатного проявляти непокору [32].

³ Від нім. «Gaswagen» («газовий автомобіль») — мобільна газова камера, замаскована під звичайну вантажівку. Вихлопні гази від двигуна, що працював, спрямовувалися в герметичний кузов, де були замкнені жертви, котрі помирали в муках від отруєння. Свого часу нацистська верхівка перейнялася мінімізацією руйнівного психологічного впливу, який справляла на вбивць їхня «робота». Райхсфюрер СС Г. Гімлер доручив очільникові айнзатцгрупи В. А. Небе знайти альтернативний метод масової ліквідації. Результатом експериментальних розробок і стало впровадження «душогубок» [30].

Привселюдні страти, зокрема через повішення, посідали особливе місце в розгалуженій системі терору, розгорнутій окупантами на захоплених територіях. На відміну від таємних арештів, розстрілів у Бабиному Яру чи вивезення до концтаборів, публічні повішення мали на меті не лише фізичне знищення «ворогів Райху», але й створення потужного психологічного впливу на широкі маси місцевого населення.

У рамках короткого екскурсу в історію легалізації такого виду страти нацистською Німеччиною, варто зауважити, що подібна практика сягала своїм корінням стародавніх часів [33, с. 104, 114, 129; 34]. Шибениці впродовж багатьох століть були одними з найпоширеніших інструментів публічної страти. Ці високі, помітні здалеку конструкції, зазвичай розміщені на центральних площах поселень, на пагорбах або вздовж важливих доріг для максимального привернення уваги, а також мученицька привселюдна смерть на них робили повішення дієвим інструментом державної влади та засобом залякування. Страти супроводжувалися певним ритуалом, а населення примусово зганялося на місце вбивства.

Із часом ставлення до публічних страт в Європі під впливом гуманістичних ідей змінювалося, що призвело до відмови від повішень у багатьох країнах. Розвиток пенітенціарної системи, поява інших, «гуманніших» способів позбавлення життя (зокрема розстріл) зменшили потребу в публічних езекуціях. Утім у деяких країнах страти через повішення практикуються й донині⁴.

Після приходу нацистів до влади, в Німеччині відновили застосування повішення як методу страти. Юридичною підставою для цього став закон «Про призначення та виконання смертної кари» від 29 березня 1933 р.⁵ Проте до кінця 1942 р. такі «акції» майже не практикувалися у центральній частині Райху, де смертні вироки військових судів виконувалися через розстріл, а цивільних осіб позбавляли життя на гільйотині. Ситуація змінилася у грудні 1942 р., коли за особистим наказом А. Гітлера повісили провідних членів антинацистської групи, очолюваної Г. Шульце-Бойзенем. Відтак смерть від удушення в петлі знову стала регулярним методом страти в Німеччині [36].

На окупованій території України публічні повішення застосовувалися від початку німецько-радянської війни. Проте на перших порах загарбники, попри схильність до педантизму, не афішували та ретельно не документували це. Лише згодом нацистські ідеологи усвідомили, що відповідну інформацію можна ефективно використовувати як із метою залякування, так і для пропаганди, тому почалася фіксація, зокрема й на фотоплівку.

Застосування нацистськими окупантами згаданого різновиду страти на «східних територіях» мало регіональні особливості, зумовлені інтенсивністю та характе-

⁴ Наприклад, станом на 2023 р. смертна кара існувала у законодавстві 55 держав, але лише у 20 із них реально виконувалися відповідні вироки. До п'ятірки країн із найбільшою кількістю страчених того ж 2023 р. ввійшли КНР, Іран, Саудівська Аравія, Сомалі, США. Нині повішення — єдиний метод смертної кари в Бангладеш, Японії; основний метод страти в Ірані, Йорданії [35].

⁵ URL: https://de.wikisource.org/wiki/Lex_van_der_Lubbe

ром опору, політикою місцевих адміністрацій, етнічним складом населення, загалом специфікою воєнно-стратегічної ситуації. Відмінності спостерігалися й у виборі місць для страт. В одних випадках удавалися до середньовічної практики ритуальних езекуцій на найвидніших точках, використовуючи балкони адміністративних чи громадських будівель, що дозволяло змусити спостерігати за виконанням вироку велику кількість людей. В інших спеціально зводилися шибениці, причому сам процес їх спорудження вже залякував місцеве населення, адже це свідчило про неминучість розправи. Траплялися ситуації, коли за браком часу на підготовку окупанти використовували підручні засоби — ліхтарі, стовпи, високі дерева.

Перший відомий нам задокументований випадок страти на шибениці на окупованій нацистами території України стався у Житомирі, де 7 серпня 1941 р. на Сінному майдані публічно повісили Мойсея Когана та Вольфа Кіпера, звинувачених у службі в радянських каральних органах [4, с. 213, 216]. У Києві першими жертвами спеціально збудованої шибениці стали двоє місцевих мешканців, яким окупаційна влада інкримінувала причетність до вибухів і пожеж на Хрещатику у вересні — жовтні 1941 р. [20, с. 314]. В Одесі 23 жовтня 1941 р. сотні містян були повішені на стовпах і деревах у помсту за знищення будівлі румунської комендатури [37, с. 144]. У Харкові на початку окупації 25 жовтня 1941 р. загарбники провели показову страту людини, символічно обравши для цього балкон будівлі обласного парткому. На грудях повішеного була табличка з написом «Партизан». Згодом у цьому ж місті використовували балкони будинків і телеграфні стовпи вздовж центральних вулиць, позбавивши життя 116 мешканців [38, с. 69—70]. У Миколаєві перша публічна страта відбулася 3 січня 1942 р. на Базарній площі, де встановили шибеницю. Тоді було вбито 10 заручників як відповідь на диверсійні акти радянського підпілля [5, с. 102—103].

Попри регіональні відмінності публічні повішення на окупованих «східних територіях» мали спільну мету — застрашити, придушити волю до опору, утвердити нацистську владу. Однак інтенсивність і частота їх застосування, категорії жертв варіювалися залежно від місцевих умов та політики окупаційної адміністрації.

* * *

Починаючи від жовтня 1941 р., після підризу Хрещатики, загарбники запровадили в Києві жорстокий режим терору — шибениці стали одним з його інструментів не лише як засіб фізичної ліквідації активних противників і цивільних громадян, а й символ окупаційної влади, наочне застереження для кожного киянина.

Начальник поліції порядку в Києві генерал-лейтенант поліції П. Шеєр чітко окреслив завдання нової влади, посилаючись на райхсфюрера Г. Гімлера, котрий обґрунтовував необхідність геноциду «історичним правом німецького народу на українські землі», впокорення місцевого населення шляхом масових арештів, страт, вивезення працездатних мешканців на примусові роботи в Райх [32, с. 132—133].

Основними елементами окупаційного режиму в Києві стали розгалужена система каральних органів, створення спеціальних місць позбавлення волі (в'язниць, концентраційних таборів), практика масових убивств цивільного населення та

військовополонених, знищення за расовою ознакою (євреї, роми), вбивства психічно хворих, система колективної відповідальності, використання «душоубок» тощо. Публічні страти у столиці УРСР, зокрема й через повішення, нацисти реалізовували в демонстративний спосіб.

Зазначений метод страти було обрано з кількох причин. Насамперед таким чином окупаційний режим демонстрував свою абсолютну владу та повну зневагу до місцевого населення. Повішення було особливо жорстоким способом позбавлення життя, завдавало фізичних страждань приреченим і моральних — тим, кого приневолювали на все це дивитись. Окрім того, заборона знімати вже мертві тіла означала подальшу наругу над жертвою. По-друге, публічне повішення «порушників режиму» мало посіяти страх серед мешканців, придушити опір підпілля, нав'язати загальну покору. По-третє, нацистські ідеологи наслідували середньовічні практики, де страта через повішення розглядалася як ганебне покарання, тоді як розстріл ще потрібно було «заслужити» [39].

Жертвами страт на шибеницях у Києві впродовж періоду окупації міста стали учасники опору, військовополонені, євреї, цивільні, котрі допомагали підпільникам та євреям тощо. Попри відсутність прямих законодавчих приписів щодо повішень, технології й інструменти знищення цивільного населення окупованих «східних територій» мало чим відрізнялися — за винятком хіба що інтенсивності страт.

У Києві, як і в інших населених пунктах, нацисти свідомо обирали для екзекуцій місця масового скупчення людей, щоб вплинути на максимально більшу їх кількість, посіявши страх, безпорадність, придушити у зародку здатність до непокори. Хоч офіційних документів, в яких фіксувалася б вичерпна географія розміщення шибениць, не виявлено, тогочасна періодика, спогади очевидців, окремі фотоматеріали дозволяють визначити ці місця.

Так, більшість джерел указують на «функціонування» найвідомішої шибениці⁶ — на розі бульвару Т. Шевченка та вул. Хрещатик навпроти Бессарабського ринку [20, с. 314; 24, с. 56; 40, с. 234]. Чимало киян неминуче проходили повз це місце страти. Тож попри намагання ігнорувати «вішалню», жахливі образи жертв слугували для мешканців постійним нагадуванням про неминучість розправи за будь-який прояв непокори.

Описи очевидців ілюструють терор завойовників. Так, Докія Гуменна писала: «Он на розі Хрещатика, Васильківської⁷, Бессарабки й бульвару Шевченка, де найбільший рух, три дні висять на ліхтарях два повішених із записками на грудях: “Українець”, “Жид”» [16, с. 292].

Мешканка Києва Олександра Шарандаченко, яка вимушено залишилася в місті, повідомляла: «23 січня 1942 р. [...] На Хрещатику знову повішено п'ятьох чоловіків і з ними двох жінок. Другий день висять коло плаката: “Це буде всім саботажникам та партизанам!”». Спогади про ці моторошні сцени довго не поли-

⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). Ф. 5. Спр. 55663. Т. 20. Арк. 72.

⁷ Ідеться про вул. Велика Васильківська.

шали її: «Про вішалників не згадуємо, а вони в нас перед очима... Жену з-перед очей картину ночі на Хрещатику зараз, де вітер гойдає повішених. Всіх нас не перевішають!» [25, с. 71]. Цей фрагмент спогадів не лише фіксує факт публічної страти, але й передає атмосферу, яка панувала в окупованому місті, де страти стали зловісним елементом повсякденності.

Свідчення тих, хто це бачив, проливають світло на обставини трагічних подій. «23 лютого [1942 р.] на Бессарабці були повішені публічно три чоловіки з табличками “За підриг військової могутності й саботаж”; 30 березня знову повішені публічно три чоловіки з написом “За спекуляцію” на Бессарабці і, кажуть, ще й на Лук’янівським базарі» [20, с. 345]. Секретарка Залізничного райкому комсомолу Єфросинія Кашеєва стверджувала, що взимку (вочевидь 1941—1942 рр.) вона бачила страчених на Бессарабці з написом: «Цих трьох повішено наказом поліції за саботаж»⁸. Також свідком став Георгій Комендат, повідомивши, що на Бессарабській площі повісили єврея — за «зрив м’ясозаготівель», про що свідчила відповідна табличка⁹. Важливу інформацію щодо методів нацистського терору містить розвідувальна інформація Центрального штабу партизанського руху про ситуацію в окупованому місті за серпень 1942 р. Так, в одному з документів йшлося про вбивства в рамках боротьби нової влади зі «спекуляцією»: «У центрі міського базару влаштовано шибеницю, де було страчено трьох жінок за обмін своїх речей на продукти»¹⁰.

Киянка Ірина Хорошунова зафіксувала у своєму щоденнику 28 березня 1942 р.: «[...] коли я підійшла до кінця бульвару, побачила страшне нове видовище. На стовпах ліхтарів висіли тонкі обірвані мотузки, а в багнюці та в снігу — три трупи на землі. Кров із розбитих голів стікала разом із водою на бруківку Хрещатика. Вони знову, як і минулого разу, зірвались, і їх добили. [...] Двоє з них, мабуть, євреї. На одному з них німецька шинель. Безмовні люди стоять навколо. Ходить поліцейський. Він не дозволяє наблизитися. Не знаю, чи можна впізнати вбитих. Хто вони? Що зробили? Чи встигли зробити щось для наших чи загинули ні за що?»¹¹.

Співробітниця міліції Марія Заровна, виконуючи спецзавдання зі збору розвідувальних даних в окупованому Києві, у своїх донесеннях зафіксувала використання стовпів на початку бульвару Т. Шевченка, навпроти Бессарабської площі, як імпровізованих шибениць: «Там щодня висіло 5, 10, 15 та 20 осіб. Вранці повісять петлі, а вдень підвозять людей вантажівкою, одягають на них петлі. Всі стоять у петлі вільно доти, доки одягнуть останньому, потім машина від’їжджає, люди зриваються з машини й одразу мотузка затягується»¹². Описані деталі дають змогу реконструювати послідовність дій катів та інтенсивність здійснюваних страт.

⁸ Центральний державний архів громадських об’єднань та українці (далі — ЦДАГОУ). Ф. 7. Оп. 10. Спр. 287. Арк. 193—194.

⁹ Научный архив Института российской истории РАН (Москва; далі — НА ИРИ РАН). Ф. 2. Разд. VI. Оп. 10. Д. 10. Л. 5.

¹⁰ URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_4798

¹¹ Хорошунова І. Второй год войны. 29 марта 1942 г. URL: <https://gordonua.com/speprojects/khoroshunova3.html>

¹² Твердження про використання стовпів видається сумнівним з огляду на одночасну доставку та виконання вироку щодо кількох жертв, а також фіксовану відстань між ци-

Про повіснених повідомляла також мешканка Києва Наталія Білокриницька, зазначаючи, що в лютому 1942 р. на цьому ж місці стратили чотирьох радянських громадян, а пізніше ще трьох¹³.

Киянин Юрій Чикирисов згадував про різноманіття написів, якими супроводжувалися злочини: «Обабіч Бессарабського ринку постійно виставляли шибениці з жертвами. На них були написи: “Злодій”, “Убивця” і далі додано: “Так буде з кожним”. На другий рік окупації стали з’являтися нові таблички: “Партизан”, “Підпільник”, “Він убив німця”» [24, с. 56]. Це були типові тогочасні формулювання звинувачень, що їх використовували окупанти для обґрунтування репресій проти нерідко зовсім невинних людей.

Спостереження очевидців щодо місця та способу здійснення страт у районі Бессарабки — Хрещатика різняться. Хтось указував на використання ліхтарних стовпів та опор як імпровізованих місць повішень, тоді як інші повідомляли про спеціально збудовані шибениці. Водночас існує розповідь про застосування ліхтарного стовпа як місця страти навпроти готелю «Палац», розташованого за квартал від Бессарабської площі¹⁴. Неузгодженість у спогадах киян може бути зумовлена кількома чинниками. По-перше, слід урахувувати потенційну неточність та обмеженість людської пам’яті, особливо у свідків літнього віку, що є природним процесом. По-друге, розбіжності можуть відображати факти різних епізодів страт у різних місцях. Крім того, існує небезпідставне припущення, що у зв’язку з можливими «технічними складнощами» повішення на стовпах окупанти могли ухвалити рішення про будівництво шибениці / шибениць для забезпечення «ефективності» публічних екзекуцій як інструменту терору.

Шибениці з’явилися й в інших районах Києва. На Подолі, зокрема, ця конструкція, нагадуючи про смертельну небезпеку, височіла на Червоній площі¹⁵. Подібне місце страти окупанти організували також і на Печерську — поблизу однойменного базару [40, с. 300].

Свідки нацистської окупації описували жахливі картини, які закарбувалися в їхній пам’яті. Так, Надія Лінка (Геппенер) пригадувала: «На Хрещатику, на Печерську та на Подолі стояли високі, довгі шибениці, на яких завжди гойдалося кілька трупів. Шибениці ставилися на видних, людних місцях, на страх і в настанову “тубільцям”. [...] Вішати та розстрілювати полонених гнали через місто, [вчиняючи розправу] зазвичай поблизу базарів» [40, с. 234]. І. Хорошунова фіксувала: «На Бессарабці два дні висять повішені. Висять також і на Печерську. Це “в покарання звільненим народам” вішають німці людей і пишуть, що за саботаж. До чого тут

ми стовпами. Швидше йшлося про повішення на шибениці. Описаний спосіб страти з допомогою автомобіля (URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_4800.Dopovid_starshogo_inspektora_politviddilu_Kiyivskogo_oblasnogo_upravlinnya_militsiyi_NKVS_M_Zarovnoyi_pro_stanovishche_v_okupovanomu_n.html) унеможлиблював індивідуальне повішення на окремих стовпах.

¹³ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 55663. Т. 16. Арк. 44—49.

¹⁴ НА ІРИ РАН. Ф. 2. Разд. VI. Оп. 10. Д. 10. Л. 5.

¹⁵ Нині Контрактова площа.

саботаж? Вішають наших людей за те, що вони проти німців. Вони борються проти німців. Ось і все. Але нам тільки страшно, і більш нічого. Що можна нам в наших умовах зробити щось істотне проти німців? Тільки зрада навколо. Так, мабуть, хтось видав тих, хто зараз висить другий день на Бессарабці й на Печерську»¹⁶.

Киянину В'ячеславу Сабалдиру запам'яталася страта на Подолі: «Я бачив [...] як німці на вантажівці привезли трьох чоловіків, накинули на шиї петлі. Машина від'їхала, вони повисли на мотузках. Німці розвернули машину, під'їхали під шибеницю — перерізали мотузки й повезли трупи. Все це тривало три — чотири хвилини. Навколо був натовп людей» [22, с. 38—39]. Аналізуючи цей епізод, можна виокремити кілька ключових аспектів, які допомагають розкрити механізм терору та його вплив на місцеве населення. Згадка про натовп вказує на публічний характер страти. Швидкість її виконання характеризувала нещадність окупаційної влади. Не було жодного судового процесу, жодних можливостей для приречених виправдатися. Рішення ухвалювалося оперативно, а його реалізація була блискавичною. Зняття тіл могло свідчити про підготовку до наступної екзекуції.

Автор роману-документа «Бабин Яр» киянин Анатолій Кузнецов переповідав глибоке враження, яке справив на його дідуся вигляд страченого: «Дід бачив на Володимирській гірці повішеного. Припорошений снігом, босий, він висів із вивернутою набік головою й чорним обличчям: чи його сильно били, чи почорнів після смерті. На дошці було написано, що він робив замах на німця» [19, с. 160].

Свідчення Анастасії Горбач містять згадки про ще два місця публічних страт у Печерському районі Києва. Перший епізод стосується Першотравневого парку¹⁷, де окупанти повісили кількох людей, яких назвали «партизанами», про що вказували таблички на тілах. Утім уночі хтось, ризикуючи життям, зірвав ці «вивіски», замінивши їх на «Жертви фашистського терору». Наступної ночі німці виставили охорону на місці страти. Другий епізод, описаний тією ж А. Горбач, пов'язаний із площею Верховної Ради¹⁸, де на каштанових деревах повісили трьох робітників заводу «Арсенал» за відмову співпрацювати. Водночас подальші свідчення згаданої особи викликають сумніви щодо їх достовірності. А саме твердження про нібито повішення на тих самих каштанах наступної ночі вже німецьких жандармів [28, с. 39]. Ці спогади опубліковано 1945 р., тож виникає підозра в імовірній тенденційності оповіді, у прагненні героїзувати підпільний рух або відповідати поширеним на той час суспільним настроям.

Аналогічні застереження викликають і повідомлення агента НКВС Гайового про те, що нібито під час страти двох комсомольців за «злочини» проти гітлерівського режиму один із них плакав, а інший, коли йому накинули зашморг на шию, вигукнув: «Хай живе Сталін!» [17, с. 558].

Додаткову інформацію про публічні страти виявлено у свідченнях підпільниці Діни Волевач, яка тоді працювала у фотоательє при Київському оперному теат-

¹⁶ Хорошунова І. Второй год войны. 25 февраля 1942 г. URL: <https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova3.html>

¹⁷ Нині Миський сад.

¹⁸ Нині площа Конституції.

рі, послугами котрого регулярно користувалася жандармерія. Серед численних світлин, замовлених окупантами, були й фотографії зі страт. Датовані 22 лютого і 28 березня 1942 р., вони свідчать про факт проведення в місті публічних повішень¹⁹. У пізнішому документі підпільниця вказала, що за підриг німецьких споруд трьох чоловіків було повішено 23 лютого 1942 р.²⁰

Точнішу інформацію про страти на шибеницях у Києві в лютому 1942 р. вдалося встановити з окупаційної преси. Так, в одному з повідомлень місцевої газети вказувалося: «23.ІІ.1942 р. в Києві прилюдно повішені три злочинці, які намагалися зруйнувати споруди німецьких збройних сил. З цього часу поліція безпеки вживатиме найжорстокіших заходів проти тих, хто займається подібними справами»²¹. Це сповіщення підтверджує, що страта, про яку йшлося вище, дійсно відбулася саме 23 лютого 1942 р.

Радянська преса на початку 1942 р. також повідомляла²² про розміщення шибениць у різних районах Києва, включаючи Першотравневий і Пушкінський²³ парки, Золотоворітський сквер, Печерський базар, площу М. Калініна. Водночас, слід зазначити, інформація щодо окремих місць не підтверджується іншими джерелами, що може свідчити про потенційну неточність наведених даних.

Завдяки збереженим німецьким документам видається можливим частково верифікувати свідчення киян. Obersturmführer СС А. Гефнер, учасник знищення євреїв у Бабиному Яру, повідомляв, що військовий комендант Києва генерал-майор К. Ебергард вимагав від підлеглих публічного повішення євреїв²⁴, схоплених як «підпалювачі» після початку пожеж на Хрещатику [4, с. 228].

У донесенні начальника поліції безпеки та СД у Києві про ситуацію в Київській генеральній окрузі зафіксовано лише впродовж березня 1942 р. факт повішення 12 киян. Причому 6 із них звинуватили у «створенні загрози громадському здоров'ю на хлібній фабриці»; 3 — у «диверсії» (пошкодження військових кабелів); 3 — у «незаконній торгівлі» та «спекуляціях» на ринку. Важливим елементом для розуміння настроїв містян під час виконання покарань виступає фраза з документа: «Ці заходи справили сильне враження на населення й викликали співчуття» [18, с. 131]. Вона прямо засвідчує, що публічні страти досягли своєї мети у плані значного психологічного впливу. Не менш важлива і згадка про співчуття, адже попри очікувану окупантами реакцію страху, виникала солідарність із жертвами.

Наявна інформація не дозволяє з повною вірогідністю встановити всі місця розміщення шибениць у Києві. Хоч очевидці тих подій одноставно згадували про над-

¹⁹ ЦДАГОУ. Ф. 7. Оп. 10. Спр. 100. Арк. 23.

²⁰ Там само. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 297. Арк. 142.

²¹ Командование полиции безопасности и службы безопасности в Киеве сообщает. *Последние новости*. 1942. 2 марта. № 11 (13). С. 1.

²² Пусть жажда мести движет вперед миллионы. *Советская Украина*. 1942. 28 января. №23 (1199). С. 1.

²³ Нині парк ім. І. Багряного.

²⁴ У розповіді А. Гефнера йшлося про 60, а в «Повідомленні про події у СРСР» № 97 від 28 вересня 1941 р. — про 20 євреїв, щодо публічної страти котрих клопотав міський комендант [4, с. 232].

звичайну жорстокість окупантів у застосуванні цього інструменту терору, конкретні місця страт інколи залишалися невідомими. Так, Наталія Ткаченко, очевидиця трагедії в Бабиному Яру, яка свідчила на Київському процесі 1946 р., розповіла про сцену, що закарбувалася в її пам'яті. Не вказуючи місця події, вона згадувала про те, як німецькі солдати розпалювали великі багаття у викопаних ямах, а над ними, на встановлених шибеницях, вішали немовля просто на очах матері, котра, намагаючись урятувати дитину, кинулась у вогонь і загинула. Окрім того, Н. Ткаченко наполягала, що на власні очі бачила, як на цих самих шибеницях страчували чоловіків і жінок, котрі згорали живцем [7, с. 262—263]. Це свідчення слугує прикладом свідомого демонстративного садизму, спрямованого на максимальне психологічне травмування населення.

Хоча деякі очевидці страт і були переконані, що найчастіше повішення застосовувалося саме до партизан²⁵, загальна картина злодіянь окупантів свідчить про те, що жертвами їхнього терору ставали звинувачені в найрізноманітніших «злочинах» представники різних соціальних груп.

Так, київська вчителька Ольга Гудзенко-Тишкова²⁶ стверджувала про реальність смерті на шибениці для тогочасних педагогів через використання радянських підручників²⁷. Це також загрожувало працівникам промислових підприємств Києва, зокрема за «несумлінне» виконання виробничих завдань, що окупаційна влада кваліфікувала як «саботаж»²⁸. Аналогічна санкція чекала обвинувачуваних у спробах «крадіжок майна». Показовий випадок із Василем Силаєвим, членом підпільної групи Віктора Хохлова, якому доручили роздобути певні деталі для автомашини. З цією метою він улаштувався на авторемонтний завод. Однак після передачі запчастин його затримав вартовий і доставив до директора. Останній розпорядився публічно стратити В. Силаєва. Але у вирішальний момент повішення замінили на двомісячні примусові безоплатні роботи на підприємстві²⁹.

На окуповану Україну поширювалася чинність німецького закону «Про призначення та виконання смертної кари» від 29 березня 1933 р. 17 лютого 1942 р. райхсміністр А. Розенберг видав спеціальне розпорядження, яке доповнювало карні приписи, значно розширивши перелік діянь, за які передбачалося застосування смертної кари³⁰. Хоч розстріл і залишався переважним типом страти, остаточний вибір методів був прерогативою поліції безпеки та СД.

Нерідко повішення застосовувалося паралельно з розстрілом як показова кара щодо мешканців Києва, які порушували окупаційний режим, а також стосовно

²⁵ ЦДАГОУ. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 244. Арк. 22—22 зв.

²⁶ Під час окупації намагалася влаштуватися на роботу за спеціальністю, однак була визнана «ненадійною», адже її батько — член компартії. Згодом працювала бібліотекаркою та діловодкою у школі № 6 (вул. Вел. Підвальна; нині Ярославів Вал, 25а) (див.: ЦДАГОУ. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 243. Арк. 45—46).

²⁷ Там само. Арк. 46.

²⁸ Там само. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 347. Арк. 6.

²⁹ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 68032 ФП. Т. 1. Арк. 95 зв.

³⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 3206. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 12—14.

«підозрілих осіб», котрі не мали документів на посвідчення особи встановленого зразка [17, с. 445—446]. Така ж розправа чекала й на тих військовозобов'язаних, хто не з'явився вчасно до комендагури³¹, на працездатних осіб за ухилення від реєстрації на біржі праці³². Крім того, повішення передбачалося за будь-які «злочини» проти німецьких військовослужбовців та їхньої власності [41, с. 232], за використання радіоприймачів, допомогу підпільникам і партизанам³³.

Агент НКВС Мацко у своєму звіті зазначав про практику застосування повішення й розстрілу як основних видів страт, зокрема за такі порушення окупаційного режиму, як переміщення між населеними пунктами без перепустки або надання притулку чи їжі особам без документів³⁴.

Учасниця київського підпілля Марія Гурська повідомляла про випадки публічних страт. За її свідченнями, німці вішали людей просто на стовпах на бульварі Т. Шевченка. Саме так убили трьох робітників кабельного заводу. Вона наполягала, що на власні вуха чула, як перед смертю ті вигукнули: «Сьогодні нас вішають, а завтра — вас! Ми гинемо за Батьківщину!». Наголошувала, що окупанти фотографували ці страти³⁵. Серед іншого, підпільниця зафіксувала у своєму донесенні реакцію місцевого населення, яка, за її словами, характеризувалася глибоким драматизмом. Із трьох приречених один зірвався з петлі. При спробі повісити повторно він зміг ударити у живіт одного з катів і той застрелив його. На місці страти встановили дощечку з написом «За саботаж, за підрив виробництва німецького військового озброєння»³⁶.

Трупи повішених довго залишалися на шибеницях. Заборона знімати тіла, за задумом німців, мала унаочнювати неминучість покарання не лише за реальний спротив, а навіть за відповідні наміри [43, с. 73]. Страх бути повішеним переслідував мешканців міста. Про це свідчить запис Л. Нартової у своєму щоденнику: «Вчора святкували іменини Гітлера. Біля університету був парад, стояла трибуна, а біля парку встановили високі стовпи. Усі з жахом думали, чи не шибениці? Виявилось, на 20 високих жердинах повісили фашистські прапори із чорними павуками»³⁷.

Жорстока політика окупантів викликала нерозуміння навіть серед деяких прихильників нової влади. «Знову троє повішених на ліхтарях... От! Казали, що то все брехню про них писали в наших газетах, а тепер бачимо, що то все правда».

³¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 4283. Арк. 114 зв.

³² Там само. Спр. 65175. Арк. 83 зв.

³³ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 347. Арк. 21.

³⁴ Там само. Спр. 123. Арк. 113—124; URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_9630.html#Matsko

³⁵ 12 листопада 1941 р. райхсфюрер СС Г. Гімлер своїм наказом заборонив фотографувати страти. А 16 квітня 1942 р. очільник Головного управління імперської безпеки Р. Гайдріх уточнив умови їх фотофіксації для службового використання [42, с. 87—90].

³⁶ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 353. Арк. 85—106; URL: [https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_1611.Stenograma_besidi_z_Gurskoyu_Mariyeyu_Yakivnoyu_-_zv'yazkovoyu_Kiyivskogo_MK_KP\(b\)U.html](https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_1611.Stenograma_besidi_z_Gurskoyu_Mariyeyu_Yakivnoyu_-_zv'yazkovoyu_Kiyivskogo_MK_KP(b)U.html)

³⁷ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 357. Арк. 1—25; URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_2006.Vityag_z_shchodennika_vchitelki_m_Kiyeva_L.Nartovoyi_pro_gittya_v_okupovanomu_Kiyevi.html

«Але як таке може бути?», адже «німці — народ культурний», — із розпачем зауважувала Д. Гуменна [16, с. 307]. Від початку захоплення міста вона та інші, хто пов'язував із приходом німців деякі надії, не могла повірити в нещадність гітлерівців. Проте публічні страти, що відбувалися в місті, переконливо доводили реальність нацистського терору.

Покарання на шибениці застосовувалося й у трудових таборах³⁸ та в місцях примусового тримання радянських військовополонених. Насамперед така страта передбачалася для схоплених утікачів. А у випадку успішних утеч окупаційна влада здійснювала «відплатні акції» не лише у формі розстрілів, а й підвищення заручників, обраних із-поміж в'язнів³⁹. У Сирецькому таборі для таких покарань спеціально збудували шибеницю [44, с. 175].

З архівних матеріалів відомі факти участі у страхах громадян, котрі перейшли на службу до окупантів. Так, у доповідній записці начальника УНКДБ УРСР по Київській обл. М. Бондаренка наркому держбезпеки республіки С. Савченку про наслідки окупації Києва зафіксовано, що поліцаї Іван Власенко, Яків Дігтяр, Сергій Пося доправили «комуніста Старостенка й активіста Тищенка до комендатури, де їх повісили». З цього ж джерела дізнаємося, що колабораціоністи Леонтій Костюк та Андрій Згура особисто брали участь у страті через підвищення комуністів Вакуленка, Черненка, Туровського, а також колишнього співробітника НКВС Шевченка [17, с. 636].

Радянські органи держбезпеки зафіксували й інші випадки. Так, бригадир і сотник Сирецького табору Володимир Бистров на допиті повідомив: «Я активно брав участь у розстрілах, повішеннях та вбивствах радянських громадян, які утримувалися в концтаборі, а також в їх тортурах і побиттях. [...] Крім цього, я повісив чотирьох людей. Для того, щоб заслужити прихильність німців, зокрема коменданта табору й виправдати його до мене довіру, я став катом і за вказівкою коменданта, а також за моєю власною ініціативою, хоча цього не потрібно було, бив, вішав, убивав і розстрілював ув'язнених, невинних радянських громадян, які перебували в таборі»⁴⁰. Інший сотник Сирецького табору Віктор Кондрат також особисто вішав ув'язнених⁴¹. Про це він свідчив згодом на слідстві. Зауважимо, що заарештовані після вигнання нацистів їхні поплічники в надії на пом'якшення вироку могли заявляти все, що відповідало очікуванням співробітників радянських каральних органів. Важливо також зазначити, що подібні показання, навіть якщо вони містять певні неточності в деталях, відображали загальну практику поводження з бранцями в німецьких концтаборах. Згадка про особисту ініціативу виконавців (як-от у випадку В. Бистрова) також показова щодо атмосфери безкарності й захоплення жорстокості з боку табірної адміністрації.

³⁸ ЦДАГОУ. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 244. Арк. 8.

³⁹ Там само. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 377. Арк. 32—35; URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_8113.Struktura_povnovagennya_rangi_diyalnist_nimetskoyi_politsiyi_ta_slugbi_bezpeki_u_tomu_chisli_y_shchodo_znishchennya_tsivilnogo_naselenn.html

⁴⁰ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 46839. Арк. 33—33 зв.; URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_20.html

⁴¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 46772. Арк. 32 зв. Зустрічається також написання прізвища: Конрад [7, с. 177, 340].

Страти через повішення відбувалися навіть у тюремних камерах. Співробітниця канцелярії Святошинської районної поліції Віра Степанова повідомляла: «[...] восени 1942 року, приблизно у вересні — жовтні місяці одним з агентів поліції, прізвища не пам'ятаю, був спійманий і доставлений до поліції один радянський громадянин, єврей за національністю. Останній був заарештований, а наступного дня, тобто вночі в камері поліції Святошинського району його повісив комендант Арсеньєв. Я особисто бачила труп повішеного, коли він висів на мотузці в камері»⁴².

Із метою посилення психологічного впливу на киян окупаційна влада нагнітала відповідну атмосферу через повідомлення про страти у пресі. Зазвичай їх подавали на перших шпальтах⁴³. Як згадувала киянка О. Шарандаченко: «В сьогоднішній газеті (йшлося про “Нове українське слово” — Т. З.) на першій сторінці здоровенними літерами намагається злякати нас повідомлення про те⁴⁴, що на площі Богдана⁴⁵ повішено декількох “саботажників” за “комуністичний дух”, за “одверто виявлене небажання їхати до Великонімеччини” допомагати “визволителям”» [25, с. 102—103]. Для збільшення пропагандистського та шокуючого ефекту практикувалося фотографування страт. Ці фотоматеріали, ймовірно, слугували як для внутрішньої звітності, так і для візуального підкріплення терору. Втім прямих доказів публікації їх у київській пресі періоду нацистської окупації не виявлено.

* * *

Повішення завдавали глибоких психологічних травм тим, хто був їх свідком. Спогади очевидців підтверджують, що застосування цих середньовічних езекуцій стало потрясінням для рядових киян, серед натовпу вимушених глядачів нерідко траплялися істерики, жінки непритомніли⁴⁶. Публічне мученицьке позбавлення людини життя закарбовувалося в пам'яті, негативно впливаючи на морально-психологічний стан, викликаючи почуття безвиході, приреченості. Так, наприклад, особливо травматичним для Н. Лінки (Геппенер) видався перший зоровий «контакт» зі знаряддям страти: «Я підійшла до самого кінця бульвару [Шевченка] і остовпіла: тут стояла висока шибениця з довгою поперечиною. На ній висіло

⁴² Там само. Спр. 26748. Арк. 234 зв.

⁴³ Командування поліції безпеки і служби безпеки в Києві повідомляє. *Нове українське слово*. 1942. 24 лютого. № 42 (57). С. 1; Командование полиции безопасности и службы безопасности в Киеве сообщает. *Последние новости*. 1942. 2 марта. № 11 (13). С. 1; Покікнчити з жидівсько-більшевицькою агентурою! *Нове українське слово*. 1942. 17 березня. № 60 (75). С. 1; Командування поліції безпеки і служби безпеки в Києві повідомляє. *Там само*. 29 березня. № 71 (86). С. 1.

⁴⁴ Зазначимо, що виявити це оголошення нам не вдалося.

⁴⁵ Мається на увазі Бессарабська площа, яка в 1869—1881 рр. носила ім'я Богдана Хмельницького — неофіційно ж кияни використовували цю назву фактично до 1944 р.

⁴⁶ URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_4800.Dopovid_starshogo_inspektora_politviddil_u_Kiyivskogo_oblasnogo_upravlinnya_militsiyi_NKVS_M._Zarovnoyi_pro_stanovishche_v_okupovanomu_n.html

шість трупів, що тихо гойдалися при поривах вітру, сніг припорошив їхні тіла та обличчя. Фігури покійників здавалися дуже довгими, прямими, темними, на них тріпалося лахміття. [...] Раптом один повішений обірвався і впав у сніг. Я закричала та побігла. Ніхто не зупинявся біля цього страшного місця, багато хто хрестився і швидко йшов» [40, с. 235]. Місця страт, що з'явилися в міському просторі, руйнували й так майже відсутні відчуття стабільності та безпеки, а споглядання відкритого безкарного позбавлення людини життя зумовлювало зростання почуття вразливості, беззахисності перед окупаційною владою.

Аналізуючи публічні страти в допоміжному таборі Блехгаммер С. Барт стверджує, що подібна травма може призводити до фрагментації спогадів, які в результаті неможливо інтегрувати в історію життя. Часто виникає механізм придушення таких болючих згадок, що з часом може призвести до їх спотворення. Саме тому встановлення точної кількості страт, дат, імен жертв стає надзвичайно складним завданням. Травма також перешкоджає формуванню цілісної вербальної розповіді про пережитий досвід, заважаючи тим, хто вижив, стати повноцінними «свідками власної історії». Захисні механізми, такі як забування, заперечення, дереалізація, деперсоналізація тощо, можуть призводити до «відключення» травматичних епізодів від пам'яті. Крім того, свідки повішень часто мають почуття провини, самозвинувачення, що теж може ускладнювати відтворення травматичних спогадів [6, с. 144—145, 154, 164—165].

* * *

Попри очевидну мету окупантів, з'ясувати реальний вплив публічних страт на місцеве населення практично неможливо через відсутність відповідних досліджень і документів безсумнівної достовірності. Деякі свідчення вказують на неоднозначність впливу таких акцій. З одного боку, надмірна жорстокість, страти невинних викликали зворотну реакцію — посилювали ненависть до загарбників, спонукали приєднуватися до підпілля. З іншого ж, більшість пересічних мешканців намагалися дотримуватися встановлених окупаційною владою правил, аби не наражатися на смертельну небезпеку. Втім політика арештів, необґрунтованих звинувачень, практика колективної відповідальності та знищення заручників зводили нанівець ці спроби убезпечити себе. Реальний вплив страт через повішення на рівень опору залишається предметом дискусій.

Наявна джерельна база не дає можливості встановити точну кількість киян, чие життя скінчилося на шибеницях у роки нацистського правління. Однак є підстави стверджувати, що, наприклад, практика таких екзекуцій у зоні військової адміністрації була масштабнішою, ніж деінде [38, с. 69—70]. Поява шибениць у Києві стала елементом системної політики терору, метою котрої було придушення опору, залякування, встановлення абсолютного контролю над населенням. Сам акт повішення, агонія жертви негативно впливали на свідків публічних страт, а вигляд мертвих тіл мав паралізувати волю до спротиву та «промовляти» про неминучість розправи. Жертвами ставали не лише реальні супротивники нової влади, а й звичайні цивільні мешканці, зокрема євреї, заручники, «неблагонадійні» чи «підозрілі».

Дослідження практики привселюдних страт дає змогу суттєво розширити наші уявлення про систему нацистського терору. Спогади очевидців допомагають досягнути фізичний та емоційний стан жертв і свідків тих подій. Вивчення психологічних наслідків насилля може прислужитися для розробки ефективних підходів до опрацювання історичної травми.

Детальне студіювання зазначеної теми сприятиме всебічному й об'єктивному осмисленню масштабів і характеру нацистських злодіянь. Таке дослідження важливе не лише для відновлення історичної правди, але має значну актуальність для сучасного суспільства, сприяючи розумінню механізмів тоталітаризму, подоланню травматичного досвіду минулого.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Abramenko, L. (Comp.). *Kyivskiy protses: dokumenty ta materialy*. Kyiv: Lybid, 1995 [in Ukrainian].
[Київський процес: документи та матеріали. Упоряд. Л. Абраменко. Київ: Либідь, 1995. 208 с.]
2. Kasianenko, Yu. *Kyivskiy protses 1946. Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Т. 4. Kyiv: Naukova dumka, 2007. 265 [in Ukrainian].
[Касяненко Ю. Київський процес 1946. *Енциклопедія історії України*. Т. 4: Ка—Ком. Київ: Наукова думка, 2007. С. 265].
3. Berkhof, K. *Zhnyva rozpachu: Zhyttia i smert v Ukraini pid natsystskoioi vladoiu*. Kyiv: Krytyka, 2011 [in Ukrainian].
[Беркгоф К. Жнива розпаху: Життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ: Критика, 2011. 455 с.]
4. Kruglov, A. & Umanskii, A. *Babii Yar: zherty, spasiteli, palachi*. Dnipro: Ukrainskii institut izucheniya Kholokosta “Tkuma”; Lira LTD, 2019 [in Russian].
[Круглов А., Уманский А. Бабий Яр: жертвы, спасители, палачи. Дніпро: Український інститут изучения Холокоста «Ткума»; Лира ЛТД, 2019. 280 с.]
5. Pohorielov, A. *Oblychchia smerti: teror politsii bezpeky ta SD proty naselennia heneralnoi okruhy “Mykolaiv”*. *Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vymir*. 2020. 11: 87-128 [in Ukrainian].
[Погорелов А. Обличчя смерті: терор поліції безпеки та СД проти населення генеральної округи «Миколаїв». *Проблеми історії Голокосту: український вимір*. Вип. 11. Дніпро, 2020. С. 87—128].
6. Barth, S. *From Schmelz Camp to “Little Auschwitz”*. Purdue University Press, 2025.
7. Yevstafeva, T. & Nakhmanovich, V. (Comps.). *Babii Yar: chelovek, vlast, istoriya: Dokumenty i materialy v 5 kn.* Кн. 1: *Istoricheskaya topografiya. Khronologiya sobytii*. Kiev, 2004 [in Russian].
[Бабий Яр: человек, власть, история: Документы и материалы в 5 кн. Кн. 1: Историческая топография. Хронология событий. Сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович. Киев, 2004. 730 с.]
8. Vronska, T. *Okupatsiyni teror. Kyiv ochyma voroha: doslidzhennia, dokumenty, svidchennia*. Kyiv, 2012. 80-86 [in Ukrainian].
[Вронська Т. Окупаційний терор. *Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення*. Редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. Київ, 2012. С. 80—86].
9. Yevstafieva, T. *Znyshchennia myrnoho naselennia u roky nimetskoï okupatsii Kyieva. Kyiv i kyiany: Mat. sbchorichnoi nauk.-prakt. konf.* Kyiv, 2005. 5: 45-71 [in Ukrainian].

- [Євстаф'єва Т. Знищення мирного населення у роки німецької окупації Києва. *Київ і київці: Мат. щорічної наук.-практ. конф.* Вип. 5. Київ, 2005. С. 45—71].
10. Koval, M.V. *Ukraine v Druhii svitovii i Velykii Vitchyznianiі viinakh (1939—1945)*. Kyiv, 1999 [in Ukrainian].
[Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945). Київ: ВД «Альтернативи», 1999. 336 с.].
 11. Kruglov, A. Neevreiskie zhertvy natsizma v Kieve v 1941—1943 gg. *Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vumir*. 2020. 12: 56-88 [in Russian].
[Круглов А. Нееврейские жертвы нацизма в Киеве в 1941—1943 гг. *Проблеми історії Голокосту: український вимір*. Вип. 12. Дніпро, 2020. С. 56—88].
 12. Kay, A. *Empire of Destruction: A History of Nazi Mass Killing*. Yale University Press, 2021.
 13. Pohl, D. *Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941—1944*. Munich, 2008 [in German].
 14. Bartoszewski, W. *Egzekucje publiczne w Warszawie w latach 1943 do 1944*. Pisma wybrane 1942—2006. Vol. I. Kraków, 2007 [in Polish].
 15. Domańska, R. *Pawiak — więzienie Gestapo: Kronika lat 1939—1944*. Warsaw: Książka i Wiedza, 1978 [in Polish].
 16. Humenna, D. *Khreshchatyi Yar: Roman-khronika*. New York, 1956 [in Ukrainian].
[Гуменна Д. Хрещатий Яр: Роман-хроніка. Нью-Йорк: Об'єднання українських письменників «Слово», 1956. 485 с.].
 17. Vronska, T., Zabolotna, T., Kokin, S., Lysenko, O. & Pastushenko, T. (Comps.) *Kyiv: viina, vlada, suspilstvo: 1939—1945 rr.: Za dokumentamy radianskykh spetssluzhb ta nimetskoі okupatsiinoі administratsii*. Kyiv, 2014 [in Ukrainian].
[Київ: війна, влада, суспільство: 1939—1945 рр.: За документами радянських спецслужб та німецької окупаційної адміністрації. Ред. кол.: В.А. Смолій (гол.), О.В. Бажан, Г.В. Боряк, Т.В. Вронська, О.Є. Лисенко (відп. ред.). Київ: Темпора, 2014. 864 с.].
 18. Lehasova, L.V. (Ed). *Kyiv ochyma voroha: doslidzhennia, dokumenty, svidchennia*. Kyiv, 2012 [in Ukrainian].
[Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення. Л.В. Легасова (кер. проекту). Київ, 2012. 504 с.].
 19. Kuznetsov, A. *Babii Yar: Roman-dokument*. Kiev, 1991 [in Russian].
[Кузнецов А. Бабий Яр: Роман-документ. Киев, 1991. 352 с.].
 20. Lukianova, H. *Shchodennyk viiny. Ukraina: Nauka i kultura*. 2009. 35: 295-389 [in Ukrainian].
[Лук'янова Г. Щоденник війни. *Україна: Наука і культура*. Вип. 35. Київ, 2009. С. 295—389].
 21. Malakov, D. *Oti dva roky... U Kyievi pry nimtsiakh*. Kyiv, 2002 [in Ukrainian].
[Малаков Д. Оті два роки... У Києві при німцях. Київ, 2002. 318 с.].
 22. Sabaldir, V. *Chto ya pomnyu o voine (Manuscript, Kyiv, 1997; T. Zabolotna's personal archive [in Russian]*.
[Сабалдир В. Что я помню о войне (рукопис, Київ, 1997 р., 134 с.; особистий архів Т. Заболотної)].
 23. Khudyakov, F.F. *Prozhitoe i perezhitoe*. Kiev, 2005 [in Russian].
[Худяков Ф.Ф. Прожитое и пережитое. Киев, 2005. 472 с.].
 24. Shchukurysov, Yu. *Shpana z Yevbazu. Komunalka: Povisti*. Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Чикирисов Ю. Шпана з Євбазу. Комуналка: Повісті. Київ, 2011. 276 с.].
 25. Sharandachenko, O. *Reiestratorka ZAHSU (z shchodennyka kyianky)*. Kyiv: Radianskyi rystemnyk, 1960 [in Ukrainian].
[Шарандаченко О. Реєстраторка ЗАГСУ (з щоденника киянки). Київ: Радянський письменник, 1960. 362 с.].

26. Vronska, T. Nepevnyi kontyn[h]ent: deportatsii iz Zakhidnoi Ukrainy 1944—1953 rr., rezhymne povsiakdennia, povernennia. Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Вронська Т. Непевний контин[г]ент: депортації із Західної України 1944—1953 рр., режимне повсякдення, повернення. Київ: Дух і літера, 2022. 448 с.].
27. Zhyviuk, A. Odyn iz “perpetrators”: komendant UNKVD—UMGB—UKGB Petro Klymchuk. *Z arkhiviv VUCHK—GPU—NKVD—KGB*. 2019. 2 (52): 5-43. DOI: <https://doi.org/10.15407/vuchk2019.02.005> [in Ukrainian].
[Жив'юк А. Один із «perpetrators»: комендант УНКВД—УМГБ—УКГБ Петро Климчук. *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ*. Вип. 2 (52). Київ, 2019. С. 5—43. DOI: <https://doi.org/10.15407/vuchk2019.02.005>].
28. Dubina, K. Zlodeniya nemtsev v Kieve. Kiev: OGIZ Politizdat, 1945 [in Russian].
[Дубина К. Злоденія німців в Києві. Київ: ОГІЗ Політиздат, 1945. 47 с.].
29. Heiber, H. Der Generalplan Ost. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. Dokumentation 6, 1958. 3: 299-305 [in German].
30. Rathert, R. Verbrechen und Verschwörung: Arthur Nebe: Der Kripochef des Dritten Reiches. Münster: Lit Verlag, 2001 [in German].
31. Reitlinger, G. The House built on sand. The Conflicts of German Policy in Russia, 1939—1945. New York: Viking Press, 1960. 459 p.
32. Shapovalova, L.D. (Ed.) Natsizm: Dokumentalnye svдетельstva prestuplenii: sbornik dokumentov. Moscow, 2022 [in Russian].
[Нацизм: Документальные свидетельства преступлений: сборник документов. Отв. ред. Л.Д. Шаповалова. Москва: Фонд «Историческая память», 2022].
33. Lohvynenko, Ye., & Lohvynenko, I. Pokarannia v pravi derzhav Starodavnoho svitu. Kharkiv, 2019 [in Ukrainian].
[Логвиненко Є., Логвиненко І. Покарання в праві держав Стародавнього світу. Харків, 2019. 252 с.].
34. Ward, R. A Global History of Execution and the Criminal Corpse. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK379343/> (дата звернення: 18.04.2025).
35. Smertna kara protiahom 2023 roku — dopovid Amnesty International. URL: <https://www.amnesty.org.ua/smertna-kara-protyagom-2023-roku-dopovid-amnesty-international> [in Ukrainian].
[Смертна кара протягом 2023 року — доповідь Amnesty International. URL: <https://www.amnesty.org.ua/smertna-kara-protyagom-2023-roku-dopovid-amnesty-international> (дата звернення: 18.04.2025)].
36. Tuchel, J. Justizmorde bis zur letzten stunde hinrichtungen in Berlin-Plötzensee und in Brandenburg-Görden in den letzten monaten des zweiten weltkrieges. URL: https://www.gdw-berlin.de/fileadmin/bilder/publikationen/Beitraege-NeueFolge/Beitra_ge_zum_Widerstand_Nr_2-2020.pdf [in German].
37. Tarnavskiy, I. Okupatsiina polityka natsystskoi Nimechchyny ta yii soiuzykyiv v Ukraini 1941—1944 rr.: doctoral diss. of the hist. sci. Donetsk, 2013 [in Ukrainian].
[Тарнавський І. Окупаційна політика нацистської Німеччини та її союзників в Україні 1941—1944 рр.: дис. ... д-ра іст. наук. Донецьк, 2013. 555 с.].
38. Skorobohatov, A. Kharkiv u chasy nimetskoï okupatsii (1941—1943). Kharkiv, 2004 [in Ukrainian].
[Скоробогатов А. Харків у часи німецької окупації (1941—1943). Харків: Прапор, 2004. 368 с.].
39. Evans, R.J. Rituals of Retribution: Capital Punishment in Germany, 1600—1987. Oxford University Press, 1996.
40. Sebta, T.M., Kachan, R.I. (Comps.). Kyievo-Pecherska lavra u chasy Druhoi svitovoi viiny: Doslidzhennia. Dokumenty. Kyiv, 2016 [in Ukrainian].

- [Киево-Печерська лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи. Упоряд. Т.М. Себта, Р.І. Качан. Київ, 2016. 1200 с.].
41. Shtepa, E.K. Iz vospominanii. Aleksandrov, K.M. (Comp.). *Pod nemtsami: Vospominaniya, svidetelstva, dokumenty: Istoriko-dokumentalniy sbornik*. Saint Petersburg, 2011 [in Russian]. [Штепа Э.К. Из воспоминаний. *Под немцами: Воспоминания, свидетельства, документы: Историко-документальный сборник*. Сост. К.М. Александров. Санкт-Петербург, 2011].
 42. Shevchenko, F. (Ed.). *Nimetsko-fashystskiy okupatsiyniy rezhym na Ukraini 1941—1944 rr.: Zbirnyk dokumentiv i materialiv*. Kyiv: Derzhpolityvydav, 1951 [in Ukrainian]. [Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941—1944 рр.: Збірник документів і матеріалів. За ред. Ф. Шевченка. Київ: Держполітвидав, 1951. 412 с.].
 43. Fesenko, T. *Povest krivykh let*. New York, 1963 [in Russian]. [Фесенко Т. Повесть кривых лет. Нью-Йорк, 1963].
 44. Evstafeva, T. Syretskii kontsentratsionnyi lager. Evstafeva, T. & Nakhmanovich, V. (Comps.). *Babii Yar: chelovek, vlast, istoriya: Dokumenty i materialy v 5 kn. Kn. 1: Istoricheskaya topografiya. Khronologiya sobytii*. Kiev, 2004 [in Russian]. [Евстафьева Т. Сырецкий концентрационный лагерь. *Бабий Яр: человек, власть, история: Документы и материалы в 5 кн. Кн. 1: Историческая топография. Хронология событий*. Сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович. Киев, 2004. С. 171—186].

Надійшла / Received 29.05.2025

Tetiana ZABOLOTNA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Department of the War-Historical Studies,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
zabten@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-6300-8286>

EXECUTION BY HANGING IN THE NAZI OCCUPIERS' SYSTEM OF TERROR: KYIV 1941—1943

The goal is to study the place and role of the death penalty by hanging in the system of Nazi terror during the occupation of the capital of the Ukrainian SSR. **The objectives** are to analyse the genesis of public punishment, the practice of its application, to establish the locations of execution sites, the social categories of the population that most often became victims of this type of execution; to study the impact of public executions on the psychological state of Kyiv residents. **Methodology.** Several scientific methods were used, including historical and comparative analysis, problematic and chronological method and content analysis of documentary sources. **Scientific novelty.** The article is one of the first attempts to analyse the use of public hangings in Kyiv by the occupiers as a tool for the annihilation of the local population. It expands our knowledge about the system of Nazi terror in the occupied territories and summarises information about the places where this type of execution was carried out in the capital of the Ukrainian SSR. **Conclusions.** It is proved that Nazi Germany began to use hanging as a public punishment in the occupied Ukrainian cities, including Kyiv, earlier than in the territory of the Third Reich itself. The capital of the Ukrainian SSR, along with other Ukrainian cities, became a testing ground for the most brutal policy of exterminating civilians and resistance fighters. The Nazis used this medieval method of execution not only to inflict as much suffering as possible on the victim, but also to intimidate involuntary witnesses. The selected victims often came from different social groups, the idea being to symbolise the inevitability of punishment for anyone who did not obey the new government. The publicity of these executions had a profound psychological impact on Kyiv residents, causing fear and despair and at the same time increasing hatred for the occupiers.

Keywords: *Kyiv, Nazi occupation, occupation policy, terror, public execution, hanging, gallows, victims, World War II.*